

IHT TIZIMIDA INSON HUQUQLARI VA ISLOM MOLIYA INSTITUTLARI: O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MISOLIDA XALQARO HUQUQIY TAHLIL

Ashurova Mohlaroy Biloliddin qizi
Toshkent davlat yuridik universiteti
tayanch doktoranti

e-mail: ashurovamohlaroy3@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20794128>

Annotatsiya: Ushbu tezis Islom Hamkorlik Tashkiloti (IHT) tizimida insoniy huquqlar himoyasini ta'minlovchi IPHRC faoliyati va uning O'zbekiston milliy standartlari bilan muvofiqligi, shuningdek Islom Taraqqiyot Banki (ITB) orqali amalga oshirilayotgan investitsion munosabatlarning xalqaro huquqiy tartibga solinishi masalalarini keng va chuqur tahlil qiladi. Tadqiqot xalqaro huquq, xalqaro moliya huquqi va qiyosiy konstitutsion huquq metodologiyalariga asoslanib, O'zbekiston uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqadi.

Kalit so'zlar: IPHRC, IHT insoniy huquqlari, Islom Taraqqiyot Banki, investitsion munosabatlar, xalqaro huquqiy tartibga solish, O'zbekiston, xalqaro monitoring mexanizmlari, milliy standartlar muvofiqlashtirish.

Xalqaro huquq tarixida insoniy huquqlar himoyasi va xalqaro moliya institutlarining o'zaro munosabati masalasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab alohida ilmiy soha sifatida shakllanib keldi. Bugungi kunda bu ikki yo'nalish - xalqaro inson huquqlari huquqi va xalqaro moliya huquqi tobora kesishib, bir-birini shartlashib bormoqda. Ayniqsa mintaqaviy xalqaro tashkilotlar kontekstida ushbu kesishish yanada yaqqolroq namoyon bo'lmoqda.

Islom Hamkorlik Tashkiloti (IHT) 57 a'zo davlatni birlashtirgan, islom dunyosining asosiy hukumatlararo platformasi sifatida ushbu ikki yo'nalishni o'zida mujassamlashtirgan noyob institutsional tuzilishga ega. Bir tomondan, IHT tarkibida 2011-yilda tashkil etilgan Insoniy Huquqlar va Xalqlar Huquqlari Mustaqil Doimiy Komissiyasi (IPHRC) insoniy huquqlar himoyasini ta'minlashga mas'ul organ sifatida faoliyat ko'rsatmoqda. Ikkinchi tomondan, IHT moliya tizimining tayanchi hisoblangan Islom Taraqqiyot Banki (ITB) 1975-yildan beri islom moliyasi tamoyillari asosida a'zo davlatlarga investitsion qo'llab-quvvatlash ko'rsatmoqda.

O'zbekiston Respublikasi IHT a'zosi sifatida ham IPHRC mexanizmlari, ham ITB institutiga nisbatan muayyan huquq va majburiyatlarga ega. Prezident Shavkat Mirziyoyev boshchiligida amalga oshirilayotgan tizimli islohotlar — inson huquqlari sohasidagi islohotlar, iqtisodiy liberalizatsiya va investitsion muhitni yaxshilash — O'zbekistonning IHT tizimidagi ishtirokini yangi mazmunga to'ldirdi.

Biroq, O'zbekiston va IHT insoniy huquqlar hamda moliya institutlari o'rtasidagi munosabatlarning xalqaro huquqiy jihatlarini yetarlicha ilmiy tadqiq etilmagan. Ushbu tezis ana shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan kompleks ilmiy tahlil bo'lib, ikkita asosiy muammoni qamrab oladi: IPHRC faoliyati va O'zbekiston milliy standartlari bilan muvofiqligi hamda ITB investitsion munosabatlarining xalqaro huquqiy tartibga solinishi.

IPHRC - Insoniy Huquqlar va Xalqlar Huquqlari Mustaqil Doimiy Komissiyasi 2011-yilda Qozonda bo'lib o'tgan 38-Tashqi ishlar vazirlari Kengashi qaroriga asosan tashkil etildi. Komissiya IHT tizimida inson huquqlarini himoya qilish va rivojlantirish bo'yicha mas'ul organ sifatida vakolat kasb etadi, biroq uning huquqiy tabiati va vakolat doirasi bir qator muhim cheklavlarni o'z ichiga oladi.

Birinchidan, IPHRC qarorlari majburiy huquqiy kuchga ega emas. Komissiya “tavsiyalar” va “hisobotlar” qabul qilishi mumkin, biroq ularning bajarilishi a’zo davlatlarning ixtiyoriy irodasiga bog’liq. Bu holat IPHRCni BMT tizimidagi shartnoma organlari (CCPR Qo’mitasi, CAT Qo’mitasi) yoki mintaqaviy mexanizmlardan tubdan farqlantiradi.

Ikkinchidan, IPHRC a’zo davlatlar tomonidan belgilanadigan 18 nafar mutaxassisdan iborat. Komissiya a’zolari shaxsiy qobiliyat asosida ishlasalar-da, ularning tayinlanish tartibi davlat nomzodlariga asoslanadi. Bu holat komissiyaning mustaqilligiga nisbatan xalqaro akademik doiralarda bahslar yuzaga keltirgan (Baderin, 2011; Peters, 2016).

Uchinchidan, IPHRC vakolati faqat ma’lumot to’plash, tahlil qilish va tavsiya berish bilan chegaralangan. Shikoyatlarni qabul qilish mexanizmi IHT doirasida hali to’liq shakllanmagan, bu esa fuqarolar va nodavlat tashkilotlarning bevosita murojaat imkoniyatini keskin cheklaydi.

O’zbekiston Respublikasi inson huquqlari sohasida so’nggi yillarda sezilarli islohotlar amalga oshirdi. 2020-2023 yillar mobaynida qiynoqlarga qarshi yangi qonun normalari kuchga kirdi, ijtimoiy-iqtisodiy huquqlarni himoya qilish mexanizmlari mustahkamlandi va Milliy inson huquqlari institutining vakolatlari kengaytirildi. 2023-yilgi Konstitutsiya o’zgartirishlarida inson huquqlari bo’yicha ilg’or normalar qabul qilindi.

IPHRC 2017, 2019 va 2022-yillardagi hisobotlarida O’zbekistonga nisbatan bir qator ijobiy baholashlarni ilgari surdi. Xususan, ta’lim, sog’liqni saqlash va ijtimoiy huquqlar sohasidagi islohotlar yuqori baholandi. Shu bilan birga, komissiya bir qator masalalarda xususan, so’z erkinligi, yig’ilish va uyushish erkinligi, diniy erkinlik sohasida O’zbekiston milliy standartlarining xalqaro me’yorlarga to’liq muvofiqligini ta’minlash zaruratini qayd etdi.

Muvofiqlashtirishning asosiy muammolari sifatida quyidagilarni ko’rsatish mumkin: birinchidan, IPHRC tomonidan qabul qilingan tavsiyalar O’zbekiston milliy qonunchiligiga transformatsiya qilinishining tizimli mexanizmi mavjud emas; ikkinchidan, nodavlat tashkilotlar va fuqarolik jamiyati vakillari IPHRC jarayonlarida ishtirok etish imkoniyatidan cheklangan holda foydalanadi; uchinchidan, IPHRC hisobotlarining o’zbek tilidagi rasmiy tarjimasini ta’minlash va keng jamoatchilikka yetkazish mexanizmi takomillashtirilmagan.

IPHRCning faoliyatini to’g’ri baholash uchun uning asosiy kontseptual hujjati - 1990-yilgi Qohira Islom Inson Huquqlari Deklaratsiyasini tahlil qilish zarur. Ushbu Deklaratsiya universal inson huquqlari tizimi (1948-yilgi UDHR) bilan islom huquqi (shariat) o’rtasidagi munosabatni o’z yo’sinda belgilaydi. Deklaratsiyaning 24 va 25-moddalari barcha huquqlar «islom shariati qoidalariga muvofiq» bo’lishi kerakligini ta’kidlaydi.

Bu norma xalqaro huquq akademik adabiyotida keng muhokama qilingan. An-Na’im (2008), Mayer (2012) va Baderin (2011) kabi olimlar islom inson huquqlari konsepsiyasi va universal standartlar o’rtasidagi munosabat «ziddiyat» emas, balki «dialog» asosida rivojlanishi kerakligini ta’kidlaydi. O’zbekiston ushbu dialogni konstruktiv ishtirokchisi sifatida harakat qilishi, ya’ni universal standartlarni qabul qilgan holda IPHRC mexanizmlari bilan samarali hamkorlikni ta’minlashi zarur.

Tadqiqot natijalari asosida O’zbekiston uchun quyidagi institutsional tavsiyalar ishlab chiqildi: birinchidan, IPHRC bilan muloqotni rasmiylashtirish - milliy ma’ruzalar tayyorlash uchun maxsus idoralararo komissiya tuzish; ikkinchidan, IPHRC tavsiyalarini milliy harakat rejasiga kiritish va ularning bajarilishini parlamentar nazorat ostiga olish; uchinchidan, O’zbekiston nodavlat tashkilotlarining IPHRC jarayonlariga ishtiroki uchun rasmiy kanal yaratish; to’rtinchidan, inson huquqlari bo’yicha milliy ma’ruzalarda IHT standartlari bilan

universal BMT standartlarini parallel ravishda ko'rsatish metodologiyasini joriy etish. Islom Taraqqiyot Banki (ITB/IsDB) 1975-yilda Jidda (Saudiya Arabistoni)da tashkil etilgan ko'p tomonlama rivojlanish banki bo'lib, 57 a'zo davlatni birlashtiradi. ITB 1975-yilgi Asosiy Shartnoma asosida faoliyat yuritadi va xalqaro huquqiy shaxsiyatga ega.

Xalqaro moliya huquqi nuqtai nazaridan ITB ikki jihatdan o'ziga xosdir: birinchidan, u an'anaviy ko'p tomonlama rivojlanish banklaridan farqli ravishda islom moliyasi tamoyillariga - jumladan, foiz (ribo) taqiqi, riskni taqsimlash (mudaraba, musharaka), tovar-moddiy operatsiyalar (murabaha) va ijara (ijara) sxemalari - asoslanib faoliyat ko'rsatadi; ikkinchidan, ITB faqat iqtisodiy rivojlanishni moliyalashtirib qolmay, islom hamkorlik g'oyasini iqtisodiy jihatdan amalga oshiruvchi instrument sifatida ham xizmat qiladi.

ITBning huquqiy maqomi bir qator immunitetlar va imtiyozlarni o'z ichiga oladi. Asosiy Shartnomaning 52-54-moddalariga muvofiq, bank o'zi faoliyat ko'rsatayotgan a'zo davlatlar hududida sud immunitetiga, soliq imtiyozlariga va ma'muriy cheklovlardan ozodlikka ega. O'zbekiston va ITB o'rtasida 1992-yilda imzolangan hamkorlik bitimi ham ushbu immunitetlarni tasdiqlaydi.

Ta'lim sohasida: kasb-hunar ta'limi muassasalarini jihozlash (45 mln dollar, 2017-2020), texnik va kasb-hunar ta'limi tizimi islohotlarini moliyalashtirish (60 mln dollar, 2022-2025). Sog'liqni saqlash sohasida: mintaqaviy kasalxonalar rekonstruksiya (75 mln dollar, 2018-2022), Covid-19 pandemiyasiga qarshi kurash chora-tadbirlarini moliyalashtirish (50 mln dollar, 2020-2021).

Jami 1992-2024 yillar mobaynida ITBning O'zbekistondagi loyiha portfeli 1,8 milliard AQSh dollaridan oshib ketdi. Bu ko'rsatkich O'zbekistonni ITBning Markaziy Osiyo mintaqasidagi eng yirik benefitsiar-davlatiga aylantirdi. Mazkur raqam O'zbekiston tashqi iqtisodiy aloqalari va rivojlanish moliyalashuvi manzarasida ITBning muhim o'rnini ko'rsatadi.

O'zbekiston va ITB o'rtasidagi investitsion munosabatlar bir necha pog'onali huquqiy asosga ega:

Birinchi pog'ona - ko'p tomonlama asosiy shartnomalar. ITB Asosiy Shartnomasi (1975) va O'zbekistonning 1992-yilda unga qo'shilish hujjati ushbu munosabatlarning birlamchi huquqiy bazasini tashkil etadi. Ushbu hujjatlar loyihalarni moliyalashtirish tartibi, zarur shartlar, qaytarib berishning umumiy mexanizmlari va nizolarni hal etish usullarini belgilaydi.

Ikkinchi pog'ona - ramka shartnomalar. O'zbekiston hukumati va ITB o'rtasida 2004, 2012 va 2019-yillarda imzolangan ramka shartnomalar mamlakatdagi loyiha portfelining umumiy yo'nalishlarini, ustuvorliklarini va tartibga solish tamoyillarini belgilaydi.

Uchinchi pog'ona - loyiha shartnomalari. Har bir alohida loyiha bo'yicha O'zbekiston hukumati yoki vakolati bor muassasasi (masalan, O'zbekiston Milliy banki) va ITB o'rtasida maxsus loyiha shartnomasi tuziladi. Bu shartnomalar moliyalashtirish miqdori, shartlari, qaytarib berish grafigi, nazorat mexanizmlari va majburiyatlarni bajarmaslik oqibatlarini batafsil belgilaydi.

ITB operatsiyalarining asosiy xususiyati — ularning islom moliyasi tamoyillariga muvofiqligini ta'minlash talab etilishi. Bu talabning O'zbekiston milliy qonunchiligi bilan munosabati bir qator muhim huquqiy masalalarni yuzaga keltiradi.

Murabaha (xarajat ustiga foyda qo'shib sotish) va ijara (moliyaviy ijara) sxemalari bo'yicha O'zbekiston Markaziy banki 2019-2022 yillarda bir qator me'yoriy hujjatlar qabul

qildi. 2021-yil iyulda «Islom banki mahsulotlari to'g'risida»gi Nizom kuchga kirdi. Bu hujjat ITB bilan investitsion hamkorlikning milliy huquqiy zeminini mustahkamladi.

Biroq, to'liq muvofiqlik hali ta'minlangan emas. Masalan, musharaka (qo'shma tadbirkorlik) va mudaraba (foydani taqsimlash) sxemalari bo'yicha O'zbekiston soliq va moliya qonunchiligi hali zarur adaptatsiyani talab qiladi. Shuningdek, islom moliyasi mahsulotlarini qayta ko'rib chiqish va tasdiqlash uchun vakolatli shariat kengashining institutsional statusi O'zbekiston huquqiy tizimida hali to'liq belgilanmagan.

ITB loyiha shartnomalarida nizolarni hal etish mexanizmi odatda xalqaro arbitrajga yo'naltiradi. Ko'pchilik shartnomalarda ICSID (Investitsion nizolarni hal etish xalqaro markazi) yoki ICC (Xalqaro Savdo Palatasi) arbitraj qoidalariga murojaat belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi ICSID Konventsiasini 1992-yilda ratifikatsiya qilgan. Bu holat O'zbekiston va ITB o'rtasidagi yirik investitsion nizolar ICSID doirasida hal etilishi uchun huquqiy asos yaratadi. Amaliyotda O'zbekiston va ITB o'rtasida hali ro'yxatga olingan ICSID nizosi bo'lmagan, bu esa ikki tomonlama hamkorlikning muzokarachi ruhda rivojlanayotganidan dalolat beradi.

Nizolarni hal etishda alternativ mexanizm sifatida IHT Nizomida mediatsiya va muzokaralar usuli nazarda tutilgan. 2022-yilda IHT doirasida maxsus Mediatsiya markazi tashkil etilishi a'zo davlatlar va tashkilot institutlari o'rtasidagi nizolarni hal etishning yangi imkoniyatini yaratdi.

XULOSA

Ushbu tezis IHT tizimida insoniy huquqlar himoyasi va islom moliya institutlari orqali amalga oshirilayotgan investitsion hamkorlikning xalqaro huquqiy jihatlarini O'zbekiston misolida tadqiq etib, quyidagi asosiy xulosalarga keldi:

Birinchi xulosa - IPHRC va insoniy huquqlar. IPHRC xalqaro huquqiy hujjatlar zanjirida yumshoq huquq asosida faoliyat ko'rsatuvchi konsultativ organ sifatida muhim o'rin egallaydi. Uning vakolatlari cheklanganligi sababli, O'zbekiston uchun IPHRCni parallel ravishda BMT shartnoma organlari bilan birgalikda qo'llash — ya'ni IPHRC tavsiyalari bilan BMT CCPR, CEDAW va boshqa organlar talablarini uyg'unlashtiradigan yagona milliy monitoring tizimini yaratish — eng maqbul strategiya hisoblanadi.

Ikkinchi xulosa - ITB investitsion munosabatlari. O'zbekiston va ITB o'rtasidagi investitsion munosabatlar huquqiy jihatdan yaxshi asoslangan ko'p pog'onali shartnomaviy tizimga ega. Biroq "halol moliya" tamoyillarini milliy qonunchilikka to'liq integratsiya qilish, shariat kengashining huquqiy maqomini belgilash va ITB loyihalari bo'yicha parlamentar nazoratni kuchaytirish talab etiladi.

Uchinchi xulosa — umumiy strategik yo'nalish. O'zbekiston IHT tizimidagi ishtirokini sof siyosiy hamkorlikdan xalqaro huquqiy integratsiya darajasiga ko'tarish zamonning talabi. Bu maqsadda: IHT hujjatlarini milliy huquqqa transformatsiya qilish bo'yicha tizimli mexanizm; IPHRC va ITB majburiyatlarini birgalikda nazorat qiluvchi idoralararo koordinatsion organ; xalqaro huquq va IHT mexanizmlari bo'yicha ixtisoslashtirilgan yuristlar tayyorlash dasturi yaratilishi zarur.

Umuman olganda, O'zbekiston Respublikasining IHT tizimida — geym IPHRC va ITB orqali — amalga oshirilayotgan hamkorligi xalqaro huquqiy jihatdan jiddiy ilmiy e'tiborni talab qiluvchi murakkab va ko'p qirrali hodisa sifatida baholanishi lozim. Bu sohada o'zbek huquqshunosligi hali katta ilmiy yo'lni bosib o'tishi zarur.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. OIC Charter of the Organisation of Islamic Cooperation. Dakar: OIC, 2008.
2. Cairo Declaration on Human Rights in Islam. Cairo: OIC, 1990.
3. IsDB Articles of Agreement of the Islamic Development Bank. Jeddah: IsDB, 1975.
4. OIC Resolution No. 2/38-LEG on the Establishment of the IPHRC. Astana, 2011.
5. ICSID Convention on the Settlement of Investment Disputes. Washington D.C., 1965.
6. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023-yil tahririda.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son Farmoni.
8. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2021-yil 5-iyuldagi Nizomi.
9. O'zbekiston Respublikasi va Islom Taraqqiyot Banki o'rtasidagi hamkorlik bitimi. Toshkent, 1992.
10. An-Na'im A.A. Islam and the Secular State. Cambridge: Harvard University Press, 2008.
11. Baderin M.A. International Human Rights and Islamic Law. Oxford: OUP, 2003.
12. Mayer A.E. Islam and Human Rights: Tradition and Politics. 5th ed. Boulder: Westview Press, 2012.
13. Peters A. Beyond Human Rights: The Legal Status of the Individual in International Law. Cambridge: CUP, 2016.
14. Salacuse J.W. The Law of Investment Treaties. 2nd ed. Oxford: OUP, 2015.
15. Vogel F.E., Hayes S.L. Islamic Law and Finance: Religion, Risk and Return. The Hague: Kluwer Law International, 1998.
16. IPHRC. Report on Human Rights Situation in OIC Member States. 2022.
17. OIC. Annual Report of the Secretary General 2023. Jeddah: OIC, 2023.